

БЮЛЕТЕНЬ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

№8 (серпень) 2012

**3 Днем
НЕЗАЛЕЖНОСТІ!**

5

До питання про формування і розвиток державно-правових інститутів незалежної України

34

Колізійні норми в проєкті Трудового кодексу України

130

Проблеми правозастосування у сфері консульської легалізації документів для дії за кордоном

Зміст

Юридичні акценти

Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко

До питання про формування і розвиток державно-правових інститутів незалежної України 5

Правова наука

Теорія та історія держави і права

Б. В. Малишев

Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект) 14

В. І. Риндюк

Правотворчі помилки: поняття, види, способи їх попередження, виявлення та виправлення 21

Конституційне право

О. В. Носенко

Особливості конституційно-правового розвитку Автономної Республіки Крим на сучасному етапі державотворення 28

Трудове право

В. В. Єрьоменко

Колізійні норми в проєкті Трудового кодексу України 34

Н. В. Дараганова

Класифікація трудових спорів як необхідна умова визначення порядку та механізму їх вирішення 41

Земельне право

Т. О. Коваленко

Невизначеність земельно-правових норм як юридичний дефект правового регулювання земельних відносин в Україні 48

Н. О. Кучаковська

Щодо моменту та правових наслідків визнання недійсним договору оренди землі 55

Адміністративне право

І. В. Кременовська, С. В. Золотухін

Організація державного контролю і нагляду за виконанням завдань із захисту суспільної моралі органами виконавчої влади в Україні 64

А. І. Суббот

Міжнародний досвід забезпечення безпеки правоохоронних органів та їх співробітників 73

Кримінальне право

В. В. Кондратішина

Щодо змісту проблем, пов'язаних із впровадженням міжнародного досвіду у кримінально-виконавчу політику України 79

Кримінальний процес

І. В. Сервецький, В. В. Редька

До питання призначення справедливого покарання 86

Філософія права

В. В. Волинець

Аналіз функцій держави та специфіка їх співвідношення в державно-правовій теорії Т. Гоббса 95

Рецензії

О. Ю. Татаров

Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС) 103

Трибуна дисертанта

Т. В. Бойчук

Зміст та види державних гарантій заощаджень в Україні 107

Ю. Ю. Гончар

Принципи правового регулювання виробництва ріпаку 114

Ю. С. Гуменюк

Регламентация формалізованих правил призначення покарання за незакінчений злочин в контексті його правової природи 122

Г. С. Дьомкіна

Проблеми правозастосування у сфері консульської легалізації документів для дії за кордоном 130

С. В. Ленський

Сутність і мета зобов'язання комерційного кредитування 139

К. М. Плутицька

Мотиви вчинення примушування до вступу в статевий зв'язок 146

В. В. Радзієвська

Вплив діяльності Конституційного Суду України на систему прав і свобод людини та громадянина в Україні 153

К. С. Яцино

Соціологія права: деякі аспекти методології 160

Мін'юст консультує

П. П. Городько

Заповіт та договір дарування як способи розпорядження майном 170

Новини юриспруденції

Нагородження 179

Призначення 179

Вітаємо 180

Документи

Перелік наказів Міністерства юстиції України, виданих з 1 липня 2012 року по 31 липня 2012 року 183

Колізійні норми в проекті

Трудового кодексу України.

В. В. Єршоменко

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
трудового права Національного університету
«Юридична академія імені Ярослава Мудрого»

У статті досліджуються колізійні норми проекту Трудового кодексу України та обґрунтовується доцільність їх включення до законодавчих актів, виходячи з перспектив розвитку законодавства про працю й застосування колізійних норм судовою практикою.

Ключові слова: колізійні норми, логічні способи вирішення колізій, система законодавства, правотлумачення, правозастосування, юридична наука.

В статье исследуются коллизионные нормы проекта Трудового кодекса Украины и обосновывается целесообразность их включения в законодательные акты, исходя из перспектив развития законодательства о труде и применения коллизионных норм судебной практикой.

Ключевые слова: коллизионные нормы, логические способы решения коллизий, система законодательства, правотолкование, правоприменение, юридическая наука.

In the article conflict rules of draft Labour Code of Ukraine are studied and expediency of their embodiment in legislative acts reasoning from prospect of labour legislation development and judicial practice of conflict rules administration is substantiated.

Keywords: conflict rules, logical means of conflicts resolution, legislative system, interpretation of law, law enforcement, legal science.

Законодавство України про працю являє собою певну систему. Це передбачає узгодженість між окремими положеннями актів законодавства про працю та сукупностями таких положень. Але досягнення повної узгодженості між цими положеннями та їх сукупностями виявляється непростим заданням. На даному етапі розвитку трудового законодавства досягнення повної узгодженості його положень і усунення будь-яких суперечностей не може ставитись як реальне завдання. Тому набуває актуальності проблема вирішення колізій, що існують у трудовому законодавстві. Це передбачає дослідження як логічних засобів розв'язання колізій, так і тих правових норм, які встановлюються спеціально для цілей вирішення колізій. Але в науці трудового права проблеми колізій до останнього часу не досліджувались. Лише О. М. Ярошенко присвятив цим проблемам параграф у виданій ним монографії [1, с. 324-388] і підрозділ у докторській дисертації [2, с. 342-411]. Крім того, у Росії І. В. Алєніною було здійснене монографічне дослідження і захищена дисертація, присвячена колізіям у трудовому праві [3]. За таких обставин та з урахуванням очікуваного прийняття Трудового кодексу слід визнати актуальним звернення до дослідження колізійних норм у проекті Трудового кодексу України.

Не зважаючи на те, що в науці трудового права України до проблеми колізій у трудовому законодавстві звертався лише О. М. Ярошенко, не можна стверджувати, що колізії в праві не досліджувались узагалі. Теоретичні проблеми колізій у радянський період досліджувались С. С. Алексєєвим, В. В. Лазарєвим. Пізніше до цих проблем звернувся Ю. О. Тихомиров. У роки незалежності України до проблем колізій у праві звертались С. П. Погребняк, Д. Д. Лилак, О. В. Москалюк. Проблемі колізій в правовому регулюванні земель-

них відносин присвятив своє дослідження А. М. Мірошніченко.

Метою цієї статті є дослідження колізійних норм, що включені до проекту Трудового кодексу України, та обґрунтування доцільності включення таких норм до законодавчих актів. У цій статті не досліджуються колізійні норми міжнародного приватного права.

Практика включення колізійних норм до законодавчих актів склалась за радянських часів і була продовжена в Україні вже в роки незалежності. Це були два види колізійних норм. Один вид покликаний був підпорядкувати певному законодавчому акту (як правило, кодифікованому) інші законодавчі акти. За допомогою іншого виду колізійних норм вирішувались колізії між новим законом чи іншим законодавчим актом та раніше прийнятими законодавчими актами. О. В. Москалюк стверджує, що визнання першого з названих двох видів правових норм колізійним є дискусійним, оскільки це не правові норми, а «виключно» побажання щодо подальшої законодавчої діяльності, які адресовані лише законодавцю, а не суб'єктам правовідносин [4, с. 161]. Цікаво, що таку думку стосовно ст. 3 Земельного кодексу України (далі – ЗК України), що вимагає відповідності інших законів цьому Кодексу, висловлював А. М. Мірошніченко [5, с. 147]. З цією думкою важко погодитись, бо вона не відповідає змісту відповідних законодавчих положень. Зокрема російський науковець В. А. Белов пише, що не може бути сумніву, що вимога відповідності інших законів Цивільному кодексу РФ (далі – ЦК РФ), яка формулюється у ч. 2 ст. 3 ЦК РФ, означає пріоритет цього Кодексу при вирішенні колізій між нормами цього Кодексу та нормами, що встановлені іншими законами [6, с. 163, 164, 239]. М. Й. Брагінський також визнавав значення ч. 2 ст. 3 ЦК РФ як такої, що встановлює колізійну норму, і підкреслював, що ця норма надає поло-

женням ЦК РФ переваги навіть перед пізніше прийнятими законами [7, с. 40].

Нелегко збагнути, як можна було (ідеться про думку О. В. Москалюка) законодавчі положення інтерпретувати як побажання, невиконання яких не має жодних наслідків для правозастосування [4, с. 161], коли законодавець, наприклад, у ст. 4 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визнає актами цивільного законодавства закони, що прийняті відповідно до цього Кодексу.

При здійсненні кодифікацій у 60-70 рр. минулого століття у Радянському Союзі до галузевих Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік неодмінно включали положення про те, що відповідні відносини регулюються основами та іншими актами законодавства Союзу РСР і союзних республік, що не суперечать Основам. Таке положення було включене зокрема до ст. 4 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю. У цих положеннях передусім виявлялась турбота про підпорядкування законодавства союзних республік відповідним основам, тобто формулювались норми про те, як вирішувати субординаційні (ієрархічні) колізії, що були елементарними. Разом з тим зазначеними положеннями вирішувались і колізії між актами законодавства, що перебували на одному ієрархічному рівні, – між законодавчими актами (законами) Союзу РСР. Інші законодавчі акти (закони) повинні були підпорядковуватись відповідним основам.

Кодекс законів про працю Української РСР у первісній редакції відтворював положення ст. 4 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю і на додаток вимагав відповідності інших нормативно-правових актів цьому Кодексу. У редакції статті 4 КЗпП України від 20 березня 1991 р. не зазначалось прямо чи побічно на перевагу цього Кодексу перед іншими законами. Проте невдовзі

Верховна Рада України повернулася до цієї проблеми: редакція ст. 4 КЗпП України від 5 липня 1995 р. вимагає відповідності актів законодавства про працю (отже, і законів та інших законодавчих актів) цьому Кодексу. Однак судова практика пішла шляхом переважного застосування (усупереч ст. 4 КЗпП України та окремим положенням цього Кодексу) пізніше прийнятих законів. І така практика судів стосувалась не лише КЗпП України, а й інших кодексів, що містили застереження про можливість прийняття інших законів у відповідності з цими кодексами.

Здавалося б, викладену практику правотворчості і правозастосування доцільно було б урахувати при розробці проекту Трудового кодексу України (далі – ТК України). Але ж не врахували. Тому в частині 3 статті 12 проекту ТК України передбачається встановити, що, крім цього Кодексу, «актами трудового законодавства є також закони, які приймаються відповідно до Конституції та цього Кодексу і містять норми, що регулюють трудові відносини». Це нова спроба встановити колізійну норму, що непрямо приписує переважно застосовувати норми, що будуть встановлені ТК України, перед нормами, що встановлюватимуться іншими законами. Вона має певну опору в науці: у багатьох наукових виданнях стверджується, що кодекси повинні застосовуватись переважно перед іншими законами вже тільки тому, що це – кодекси [6, с. 165; 8, ст. 28-29; 9, ст. 68-69; 10, с. 13; 11, с. 151; 12, с. 88-89].

Припис, який впливає із ч. 3 ст. 12 проекту ТК України та який передбачає надання переваги при правозастосуванні нормам, що встановлені цим Кодексом, є досить визначеним. Проте такою самою мірою є визначеними такі самі приписи ст. 4 ЦК України, ст. 3 ЗК України, ст. 4 КЗпП України, які судовою практикою не сприймаються. Тому можна стверджувати, що ч. 3 ст. 12 проекту ТК Укра-

їни, якщо вона буде прийнята разом з ТК України, очікує та сама доля, яка дісталася ст. 4 ЦК України, ст. 3 ЗК України, ст. 4 КЗпП України.

Колізійна норма іншого виду формулюється в п. 4 «Прикінцевих та перехідних положень» проекту ТК України. Відповідно до цього пункту «до приведення законодавства у відповідність до цього Кодексу нормативно-правові акти застосовуються в частині, що не суперечить цьому Кодексу». Колізійні норми подібного роду судовою практикою сприймаються. Проте зміст таких норм залишається не до кінця з'ясованим. Висловлена така думка, що подібні колізійні норми виключають застосування будь-яких раніше встановлених правових норм, у тому числі норм, установлених законами й іншими законодавчими актами, незалежно від того, є такі норми загальними чи спеціальними у відношенні до конкуруючих норм того законодавчого акта, до якого включена така колізійна норма [13, с. 343]. Видається, що це твердження стосовно трудового законодавства є спірним.

По-перше, воно спростовується судовою практикою. Наприклад, Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) у п. 13 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» встановлює колізійну норму, відповідно до якої закони до приведення їх у відповідність з цим Кодексом діють у частині, в якій вони не суперечать цьому Кодексу. До внесення змін до ст. 99 КАС України загальний річний строк для звернення до адміністративного суду поширювався і на адміністративні позови державних службовців про повнення на роботі. Але судова практика для визначення строку для звернення до адміністративного суду з адміністративним позовом у таких справах застосовувала ч. 1 ст. 233 КЗпП України, що встановлює місячний строк для звернення до суду у справах про звільнення, аж до мо-

менту набрання чинності Законом від 7 липня 2010 р., яким були внесені зміни до ч. 3 ст. 99 КАС України і було встановлено строк для звернення до адміністративного суду з позовом у справах про прийняття на публічну службу, її проходження, звільнення тривалістю в один місяць (той самий строк, що встановлений ч. 1 ст. 233 КЗпП України, стосовно позовів про повнення на роботі). Отже, не дивлячись на застереження про неможливість застосування раніше прийнятих нормативно-правових актів у частині, що суперечить КАС України, спеціальне правило ч. 1 ст. 233 КЗпП України застосовувалось адміністративними судами.

По-друге, частина 4 статті 6 проекту ТК України передбачає, що «законами України можуть встановлюватись особливості застосування трудового законодавства до окремих категорій працівників (державні службовці, дипломатичні працівники та інші)». Зауважимо, що це положення проекту ТК сформульовано невдало. Звичайно, коли йдеться про застосування законодавства до певних відносин, то мається на увазі, що ці відносини відповідним законодавством регулюються. Але ж йдеться про «особливості застосування трудового законодавства» до певних відносин. Тобто мається на увазі, що законодавство вже існує, але законом установлюються особливості його застосування. Крім того, у випадках, коли в актах законодавства наводяться певні приклади, на інші (не названі як приклади) явища відповідні нормативні положення поширюються за умови, що ці інші явища можуть бути поставлені в один ряд з названими як приклади. Важко знайти категорію працівників, яких можна поставити в один ряд з державними службовцями і дипломатичними працівниками.

Повертаючись до частини 4 статті 6 проекту ТК України, зауважимо, що це законодавче положення не виключає застосування п. 4 «Прикінцевих і перехідних по-

ложень» проекту ТК України. Але ж важко повірити в те, що цього разу (при прийнятті Трудового кодексу України) законодавець виявиться спроможним оперативно внести зміни до раніше прийнятих законів, що встановлюють особливості правового регулювання трудових відносин окремих категорій працівників з метою забезпечити подальше застосування таких законодавчих положень. Тому все ж таки положення, які включаються до законодавчих актів і допускають застосування раніше прийнятих законів лише в частині, що не суперечить цьому законодавчому акту, з урахуванням реальності не слід тлумачити так, що вони виключають застосування спеціальних правових норм, установлених раніше прийнятими законами.

Установлення у проекті ТК України колізійних норм тих видів, про які йшлося вище, виявляється дещо проблематичним, проте виправдовується доцільним втручанням законодавця у сферу правозастосування, якраз такого втручання, яке може бути здійснене лише законодавцем і яке за логікою речей належить до його прерогатив. Позитивно слід оцінити й колізійну норму, що формулюється в ч. 2 ст. 18 проекту ТК України, згідно з якою «у разі, якщо норми закону чи іншого акта законодавства, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних актів законодавства припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків працівника і роботодавця, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь і працівника, і роботодавця, рішення приймається на користь працівника». Це – принцип «*in dubio pro operario*», включений до проекту ТК України на пропозицію експертів Міжнародної організації праці.

Але не можна позитивно оцінити колізійні норми, що встановлені ч. 1 ст. 18 проекту ТК України. Перша з цих колізійних норм передбачає, що в разі виявлен-

ня неузгодженості між актами законодавства однакової юридичної сили, що регулюють трудові відносини, застосовується акт, який є спеціальним стосовно відповідних відносин. Є небезпідставні сумніви в тому, що подібні проблеми слід вирішувати саме законодавчим шляхом. Законодавству як своєрідній системі притаманна певна логіка зв'язків між елементами, що входять до цієї системи. Законодавець не повинен порушувати цю логіку, як і розкривати її, бо це – прерогатива юридичної науки. Законодавець тим більше не повинен цього робити, оскільки об'єктивно він завжди відстає від науки. І своїми законодавчими рішеннями він може спотворити логіку зв'язків у системі законодавства і створити непереборні перешкоди для забезпечення єдності правотлумачення і правозастосування. Тому неприйнятними є твердження про те, що перспективним і найефективнішим способом подолання колізій у законодавстві є включення до законодавчих актів колізійних норм [14, с. 79; 15, с. 4].

Крім того, слід ураховувати і ту обставину, що накопичені вже на цей час наукові знання дають підстави стверджувати, що логічні правила вирішення колізій між правовими нормами і нормативно-правовими актами є численними, а тому встановлення фрагментарних правил у ч. 1 ст. 18 проекту ТК України не дає нічого корисного, а тільки шкодить.

Як засвідчили новітні дослідження, проблематика застосування відомого з часів римського права правила «*lex specialis derogat generali*» є багатоаспектною. Вона лише меншою частиною стосується спеціальних нормативно-правових актів. Переважно ця проблематика стосується загальної і спеціальної правової норми, критеріїв, за якими правові норми, що конкурують при правозастосуванні, кваліфікуються як загальні і спеціальні, сумісності і несумісності правових норм, що співвідносяться як загальна і спеціальна за відповід-

ними критеріями, меж застосування правила про перевагу при правозастосуванні спеціальної правової норми (маючи на увазі, що це правило не може застосовуватись у випадках, коли сфери дії кожної з конкуруючих правових норм хоча б частково виходять одна за межі іншої), можливості застосування правила «*lex specialis derogat generali*» у випадках, коли спеціальна правова норма виявляється при тлумаченні за допомогою висновку від протилежного тощо. Перелічені проблеми в проекті ТК України не зачіпаються. І це – добре, оскільки їх вирішення потребує і загальнотеоретичної наукової підготовки і добротного галузевого обґрунтування. До цього юридична наука на цей час лише наближається.

Що стосується правила про перевагу спеціального нормативно-правового акта, що формулюється у ч. 1 ст. 18 проекту ТК України, то воно не має ознаки достатньої правової визначеності, бо відсутні критерії визнання того чи іншого нормативно-правового акта спеціальним. Так, Закон України «Про кооперацію» (далі – Закон) є спеціальним у тому розумінні, що він встановлює спеціальні правила щодо створення і діяльності кооперативів. ТК України, якщо він буде прийнятий, буде спеціальним у тому розумінні, що він регулює трудові відносини. Тому визначити, який з названих законодавчих актів є спеціальним відносно іншого як регулятор трудових відносин у кооперативах, неможливо. На рівні ж правових норм ця проблема розв'язується простіше: правові норми, що встановлені ст. ст. 34-36 Закону і присвячені регулюванню трудових відносин, поширюються на трудові відносини в кооперативах, тобто мають вужчу сферу дії, ніж правові норми, що будуть встановлені ТК України. Тому правові норми, що встановлені Законом, є спеціальними і підлягатимуть переважному застосуванню перед правовими нормами, що будуть встановлені ТК України.

Подібно до цього вирішуватимуться і колізії між ТК України та Гірничим законом, ТК України та Законом України «Про електроенергетику». Інша справа, що законодавець не позбавлений права визнати певний закон таким, що підлягає переважному застосуванню перед іншими законодавчими актами до певних суспільних відносин. Але сама ця ідея виявляється на цей час такою, що була спростована судовою практикою в частині співвідношення такого закону з пізніше прийнятими законодавчими актами. Тому, надаючи переваги при правозастосуванні певному закону, законодавець повинен підтверджувати цю перевагу спеціальними застереженнями у пізніше прийнятих законодавчих актах. Тобто ідея про перевагу певного закону над іншими законодавчими актами, у тому числі і пізніше прийнятими, не повинна беззастережно відкидатись. Вона повинна виражатись формально чітко визначено, а від формулювань на кшталт «цей Закон є основоположним» (преамбула Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»), «норми цього Закону є спеціальними...» (ст. 2 Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення»), «законодавство про працю складається з Кодексу законів про працю України та інших актів законодавства, прийнятих відповідно до нього» (ст. 4 КЗпП України) необхідно відмовитись.

Положення другого речення ч. 1 ст. 18 проекту ТК України передбачає, що в разі неможливості зробити висновок про те, який акт є спеціальним, застосовується акт, прийнятий пізніше. Це положення правильно виходить із того, що правило «*lex specialis derogat generali*» повинне мати перевагу при вирішенні колізій у законодавства перед правилом «*lex posteriori derogat priori*». Але спроба вирішити питання про пріоритетність одного із названих правил перед іншим на рівні нормативно-

правових актів і до того ж обмежити перевагу пізніше прийнятого закону випадками, коли визначити спеціальний закон неможливо, видається безперспективною. Логіці законодавства відповідало б визнання того, що правові норми, які встановлені пізніше прийнятим нормативно-правовим актам, мають перевагу при правозастосуванні перед нормами, що встановлені раніше прийнятим актом того ж ієрархічного рівня. Але спеціальні норми, встановлені раніше прийнятим нормативно-правовим актом, підлягають переважному застосуванню перед загальними нормами, установленними пізніше прийнятим нормативно-правовим актом того самого ієрархічного рівня. Якщо існує колізія між пра-

вовими нормами, які встановлені раніше і пізніше прийнятими нормативно-правовими актами і які не співвідносяться як загальна і спеціальна, то колізію слід вирішувати на користь правової норми, установленної пізніше прийнятим нормативно-правовим актом, хоч би ця правова норма і була закріплена лише логічно і виявлялась при тлумаченні за допомогою висновку від протилежного.

Викладене дає підставу для висновку про те, що більшість колізійних норм із проекту ТК України слід вилучити. З іншого боку, проблема вирішення колізій в правовому регулюванні трудових і пов'язаних з ним відносин потребує подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. *Ярошенко О. М.* Теоретичні та практичні проблеми джерел трудового права України. – Х., 2006. – 456 с.
2. *Ярошенко О. М.* Джерела трудового права України. Дис. ... докт. юрид. наук. – Х., 2007. – 476 с.
3. *Аленина И. В.* Коллизии в трудовом праве. Дисс. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2000. – 206 с.
4. *Малишев Б. В., Москалюк О. В.* Застосування норм права. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.
5. *Мірошниченко А. М.* Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 270 с.
6. *Белов В. А.* Гражданское право. Общая часть. Т. 1. Введение в гражданское право : учеб. – М. : Юрайт, 2011. – 521 с.
7. *Брагинский М. И., Витрянский В. В.* Договорное право : Общие положения. – М. : Статут, 1997. – 628 с.
8. Система советского законодательства / Отв. ред. И. С. Самощенко. – М. : Юридическая литература, 1980. – 320 с.
9. *Поленина С. В., Сильченко Н. В.* Научные основы типологии нормативно-правовых актов в СССР. – М. : Наука, 1987. – 150 с.
10. *Занина М. А.* Коллизии норм права равной юридической силы (понятие, причины, виды). – М. : Волтерс Клаувер, 2010. – 144 с.
11. *Овчаренко И. М.* Законы в системе источников (форм) права и их классификация. Дисс. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – 200 с.
12. *Рогач О. Я.* Кодифікаційні акти в системі законодавства України. Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – 209 с.
13. *Коваль В. М.* Проблеми застосування норм матеріального права у господарському судочинстві. – Одеса : Юридична література, 2011. – 528 с.
14. *Лилак Д. Д.* Проблеми колізій у законодавстві України. Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – 175 с.
15. *Тихомиров Ю. А.* Коллизионное право : учеб. и научно-практич. пособ. – М. : М. Ю. Тихомиров, 2005. – 394 с.